

Sosiologisk Årbok og kritisk sosiologi

Dag Østerberg

Sosiologisk Årbok har alltid fremstått som et tidsskrift for kritisk sosiologi og frimodige ytringer. Slik var det ved begynnelsen i 1986, og slik er det idag ,ved 20-årsfeiringen. Nå er jo ordet “kritisk” mangetydig, og det gjelder også bidragene i SÅ. Her følger noen viktige betydninger av «det kritiske».

I *dagligtalen* betyr det å være kritisk å finne feil og mangler ved noe, å være misfornøyd like til det fiendtlige. Man kan ,som det heter, være med eller mindre «kritisk anlagt». Den utpreget «kritisk anlagte» ønsker alltid at verden var et bedre sted enn den er, og står i fare for å bli virkelighetsfjern: Verden er som den er, og den som vil forbedre den,må ihvert fall først kjenne den og i grunnen være glad i den.. Den ukritisk anlagte – always look on the bright side of life !- synes å være heldigere med lynnet. Men vedkommende må underslå eller fortrenge mange sider ved tilværelsen, og kan virke unnfallende og uansvarlig.Ut fra disse alminneligheter å trekke noen slutninger av betydning for den sosiologiske virksomhet, lar seg neppe gjøre, ihvert fall ikke for meg.

I *faglige* sammenhenger vil en kritisk innstilling si å vurdere noe utfra fra målestokker og forbilder, fastsatte krav eller endog “idealer”. Sosiologiske undersøkelser tar ofte for seg forholdet mellom “realiteter” og “idealer” . Iblant nærmer realitetene seg det ideelle, iblant ikke – det avgjøres ved en kritisk vurdering. De såkalte “evalueringer», f.eks. , er kritiske i denne betydning av ordet.

Slik kritikk vil alltid være en viktig del av sosiologiens og annen samfunnsforsknings virksomhet. I denne forstand er det noe moraliserende ved vårt fag, slik f.eks. legeyrket også er moraliserende. En lege er forpliktet på “helse”, en sosiolog på “et godt samfunn”, selv om, eller nettopp fordi, dette uttrykk kan bety så mangt.

En tredje betydning av det kritiske er den som går tilbake til *Kant* : Hans kritikk gikk ut på å vurdere gyldigheten av kunnskap, og denne gyldighets *grenser*

og betingelser, ”mulighetsbetingelser”. Disse betingelser ble hos Kant selv ført tilbake til det tenkende jeg’et og dets enhet, og dét ved en fremgangsmåte som han betegnet som “transcendental”.

Etter ham ble den transcendentale metodens område utvidet av Hegel og Marx. Utvidelsen innebar en viktig forskjell i forhold til Kant. For Kant tenkte ahistorisk, kategorier og anskuelsesformer skulle gjelde uansett tid og sted, mens Hegel og Marx tenkte historisk. Marx’ ”kritikk av den politiske økonomien” er transcendental, eller kanskje bedre *kvasi*-transcendental, for såvidt som den vil vise den kapitalistiske produksjonsmåtes historiske mulighetsbetingelser, og dermed dens historisk begrensede gyldighet. Det samme gjelder “varen” som en historisk og politisk betinget form for bruksgjenstander. Denne kritiske fremgangsmåte vil vise utover det bestående, henimot en ny, mer sann og rettferdig samfunnsorden.

Frankfurt-skolen på 1930-40-tallet videreførte Marx gjennom sin “kritiske teori”: Den ville vise hvordan ikke bare de økonomiske realitetene, men hele samfunns- og kulturlivet har sine kvasi-transcendentale vilkår, vilkår som innbefatter maktbruk, undertrykkelse, selvbedrag og illusjoner, ”ideologi”. Frankfurt-skolen hadde også tatt lærdom av psykologiske retninger som Freuds psykoanalyse om det fortrenge m.m., og av Wilhelm Reichs bidrag – læren om «karakterpanseret» m.m. - til forståelse av autoritære politiske retninger og deres tiltrekning som «ideologi».

I nyere tid er det kommet mange viktige bidrag som er kritiske i betydningen av å undersøke «mulighetsbetingelser».

Slik er Habermas med stor rett ofte fremstilt som en fornyer av Frankfurt-skolen, selv om hans kritikk ikke er like dyptgående. – Tydeligst kom nok dette frem i hans tidlige skrifter – der han bl.a. skriver om vitenskap som ideologi i Marx’ kritiske betydning: Visse former for samfunnsvitenskap kan innsnevre synsfeltet, og ikke fremme, men hemme frigjøring. Kritisk er også boken om den borgerlige offentligheten. Den viser hvordan denne offentlighet stilltiende forutsetter – har som mulighetsbetingelse» – at bare et mindretall av befolkningen, de eiendomsbesittende og overordnede, er politisk myndige, slik at den borgerlige offentligheten forfaller når stemmeretten blir almen og alle vil delta i offentlig ordskifte – noe som massemediens tilstand bekrefter hver dag. Denne kritiske undersøkelsen vil peke i retning av andre offentlighetsformer, som igjen forutsetter en annen produksjonsmåte enn den liberal-kapitalistiske.

Senere har Habermas fjernet seg fra freudo-marxismen til Frankfurt-skolens første generasjon, og istedet gitt sosiologien et språkfilosofisk grunnlag, som gjør den til en kritisk teori om mellommenneskelig *kommunikasjon* på alle plan. Men

siktepunktet er stadig det samme: *Frigjøring* er denne kritiske sosiologiens etiske verdi .

Selv om Michel Foucault sto sosiologien fjernt, har hans skrifter vunnet gjenklang også blant sosiologer: Hans undersøkelser følger alle en lignende transcendent metode som hos de ovennevnte, og han betegnet seg da også ved en anledning som «nykantianer»: Oppgaven er å finne de historiske mulighetsbetingelsene for at det oppstår skikkelser, sosiologiske stereotypier, som Den Gale, som Forbryteren, som Den Frigide Kvinne, ja, endog en skikkelse som det moderne Mennesket og dets Humanisme. Siktepunktet er gjennomført kritisk, og uttrykker for såvidt den moderne kulturens, og sosiologiens, streben mot frigjøring. Men det er en frigjøring så å si hinsides frigjøringen. Hos Foucault er det en dyptloddende anarkisme som få kan eller vil følge ham i, men det er heller ikke nødvendig for å lære mye av hans arbeider.

Også Pierre Bourdieu arbeidet kritisk i denne kvasi-transcendentale forstand. Dette overskygges ofte fordi Bourdieu i høy grad var en såkalt “empirisk forsker”, og mislikte sterkt fagfilosofenes etter hans erfaring avsondrede og tilsiktet opphøyde tankevirksomhet. Men ved å anvende alle slags metoder – kvalitative som kvantitative, særlig Benzecris korrespondanseanalyse – ville Bourdieu foreta et *brudd* med hverdagslivets skinnbegreper, med hva han spydig betegnet med Platons ord «doxa», «tro», det som bare «synes» og ikke virkelig *er*. Bourdieu var ikke nådig mot gallup-undersøkelser og meningsmålere, hva han betegnet som «doksosofi» og «doksosofer»., selv om deres statistiske metoder kunne være upåklagelige. Det var selve spørsmålsstillingene som var overfladiske og dermed tildekkende, med utgangspunkt i slikt som er hipt eller kult eller trendy, eller tvertom svært respektabelt eller del av nedarvet folkelig visdom. Han for sin del ville *konstruere* de begreper og emner som utgjør mulighetsbetingelsene for hverdagslivets “doxa” og tilslørende måte å snakke på, betingelser som lar seg endre gjennom i vid forstand politisk motstand. Slik konstruksjon av begreper, sa han, krevde et møysommelig arbeid med alle slags erfaringsmateriale.

Et sosiologisk emne med mange kritiske bidrag, og hvor mange av årbokens bidragsytere har deltatt, er urbansosiologien. Manuell Castells gjorde tidlig et forsøk på å sprengte seg ut av de tilvante forestillinger om byen, ansporet av Bachelards (og hans lærer Althusser) begrep om de «epistemologiske brudd». Byen var «ideologi» i ordets tilslørende betydning, hva ordet siktet til, var lønnsarbeiderklassens materielle reproduksjon. -Andre fulgte etter, som Peter Saunders : Han hevdet på sin side at det urbane måtte undersøkes utfra kollektivt forbruk. Selv har jeg også prøvd å komme utover forestillingene om by og urbanitet ; ved å prøve med begrepene om sosio-materiell fortetning og semiotiske felter med ulike grad av intensitet.

Kritisk sosiologi i uttrykkets *andre* betydning har ikke dårlig vilkår i dagens samfunn. Sosiologisk grunnet evalueringsarbeid er det mye av, og likeså uavhengige undersøkelser av sosiale strukturer, institusjoner, nettverk, miljøer, undersøkelser som fremhever sterke og svake sider ved tingenes tilstand.

Når det gjelder kritikk i den *tredje*, transcendentale og kvasi-transcendentale betydning, er situasjonen annerledes. En parallell til kunstens institusjoner kan belyse saken: Deler av kunsten er virksom innen hva jeg har betegnet som et estetisk frirom, selvstendig i forhold til sosiale og kulturelle funksjoner som representasjon, oppdragelse, befolkningens «rekreasjon», videreføring av tradisjoner o.a. Tilsvarende vil den mer dyptborende kritiske sosiologi virke innen et frirom, som universiteter og akademier lenge har legemliggjort. Her kan *avant garde* tenkning og forskning foregå, uten noen forpliktelse overfor en oppdragsgiver, uten annen forpliktelse enn å vie seg oppgaven, å bidra til å endre vår forståelse av erfaringen – noe som kan være mer riskofyllt enn noe innen forskningen. Men i samme grad som universitetene skal delfinansieres gjennom oppdrag fra offentlige og private organisasjoner, vil selvfølgelig dette akademiske frirom bli mindre for universitetsansatte. Noe av frirommets virksomhet vil nok kunne utøves i fritiden, eller av formuende privatmennesker, men stort sett vil denne form for kritisk virksomhet avta.

SÅ har i høy grad alltid vært preget av de ovennevnte former for kritisk sosiologi, selv om den også har gitt andre bidrag plass.

Den kritiske sosiologi har alltid stort sett pekt i retning av “venstre fløy”, og da til venstre for sosialdemokratiet. Dette har å gjøre med at sosialdemokratiet, som et mektig politisk apparat som ofte har regjeringsmakten, er henvist til tenkning og språkbruk som benytter dagligtalens tilslørende og kompromissbetonte ord og vendinger – også når partiet ikke – som nå for tiden – inngår i en koalisjonsregjering, men har rådd grunnen alene.

Dermed får sosialdemokratisk språkbruk et betydelig innslag av det bekræftende eller affirmative, fordi den er forbundet med politisk makt og innflytelse. Kritisk sosiologi burde være et viktig supplement til den sosialdemokratiske praksis, som ellers kan føre til en fullstendig affirmativ holdning og bekræftelse av det bestående.

De fleste bidragene i SÅ har stått fjernt fra *positivismen*. For det første fordi positivister tar sikte på å gjøre sosiologien formlik med naturvitenskaper som fysikk og kjemi, og de fleste som sogner til SÅ er kommet til at dette ikke lar seg gjøre. For det andre – og viktigere – fordi positivisme som filosofi tar utgangspunkt i fakta eller *data* som noe opprinnelig gitt. Men for sosiologien fører dette lett til at forskerne godtar de rådende, ideologiske og offisielle “data” som grunn-

lag for forskningen, eller som den “virkelighet” sosiologiske teorier skal “testes” mot. Men dette innebærer en tilpasningens sosiologi, forskerne tilpasser seg oppdragsgivers spørsmålstillinger og språkbruk. Siden så mye oppdragsforskning er oppdrag fra stat og kommune, innebærer dette – som jeg i sin tid skrev om den første maktutredningen – at forskningen henvender seg til myndighetene på disses eget språk. Forvaltningens språk må, i likhet med all politikk som virker innen *establishment*, nødvendigvis være tilslørende og kompromisspreget, slik vi alle snakker for å komme oss gjennom det daglige liv, når det gjelder å unngå gnisninger og strid. Sosiologiens språk, derimot, må som vitenskapenes være avdekkende og klargjørende. Derfor har bidragene i SA lite preg av positivisme, og sterkere preg av kritisk fortolkning eller hermeneutikk.

Nå finnes det også en *annen* hermeneutisk bevegelse enn den vi forbinder med navn som Bourdieu, Giddens, Bruno Latour o.a. – nemlig rasjonell aktør-bevegelsen. Denne har sitt opphav i liberal samfunnsøkonomi, hvor det på 1970-tallet ble innledet, om ikke et motstykke til 1930-tallets “keynesianske revolusjon”, så ihvert fall en betydelig reform, knyttet til byen Chicago og navnet Milton Friedman. Økonomivitenskapens menneske ble nå tenkt på ikke bare som objekt, men subjekt, eller som *aktør*. Det økonomiske livet skulle beskrives som en helhet av strategiske spill mellom offentlige og private deltakere. Økonomer som Becker, og også sosiologer, har prøvd å tolke hele samfunnslivet som slike spill mellom rasjonelle aktører.

Rational action theory behandler også paradokser og indre motsigelser av mange slag, hvorav *Fangens dilemma* er det mest kjente. Disse fører til betraktninger over selve rasjonalitetsbegrepet, og dets mulige utvidelse. Her nærmer denne rasjonell aktør-hermeneutikk seg den kritiske sosiologiens hermeneutikk.

Den grunnleggende forskjellen mellom de to former for hermeneutikk gjelder trolig oppfatningen av hva *sosialitet* består i, altså hva det i grunnen betyr at vi mennesker er *sosiale* vesener, til forskjell fra f.eks. solitærdyrene, de som holder seg for seg selv utenom parringstidene. Spinoza skrev i *Etikken* at intet er nyttigere for mennesket enn andre mennesker – er det hele sannheten? Finnes det ikke også en sosialitet hinsides nytte og unytte? Blant de oppfatninger som peker på et bekreftende svar, kan nevnes personalisme og eksistensiell tenkning, og i dagens faglige situasjon fremfor alt «den språklige vendingen» innen filosofi og samfunnsfag: Den legger blant annet vekt på at alt samkvem mellom mennesker forutsetter språket med dets iboende forpliktelser; blant annet etiske krav som kan stride mot det nyttige. Videre er også språket et meningsfellesskap med lag på lag av historisk formidlet mening, som går utover hva individene hver for seg kan frembringe eller overskue. Også de rasjonelle aktørers virksomhet oppbæres av

språkfellesskapet. I hvilken grad innebærer dette en overvinnelse av rasjonell aktør-begrepet innen sosiologien?

Dette er like mye et spørsmål som avgjøres av erfaring, "empiri", som av filosofi, og vil egne seg godt som emne i SÅ, med bidrag fra *begge* hermeneutiske retninger. Når dette hittil ikke har vært skjedd, beror det vel til dels på gjensidig mistro mellom de to retningene. Men mest beror det på at økonomer og økonom-påvirkede sosiologer ikke anerkjenner ikke-økonomiske hermeneutikere som verdige motstandere. For sosiologer vil dette lett fortone seg som hovmod, en avvisning uten saklig begrunnelse – men er noe vi ikke kan gjøre stort med.

Når de forskjellige samfunnsfaglige tidsskrifter har lett for å danne egne kretser, har det ikke bare saklige grunner, men beror også på prestisjeforhold, og på nærmere eller fjernere forbindelser til *establishment*.

Dersom det også for SÅs vedkommende kan påvises en viss innkapsling, er ikke denne ønsket, men snarere påtvunget av omgivelsene. I alle fall: SÅ er ingen idyll for rett-tenkende og likesinnede mennesker. Vi vurderer både svake og sterke sider ved hverandres arbeider; annerledes tenkende har vært velkommen i årbokens spalter. Dialektikkens regel – at innsikt vinnes gjennom fornuftig strid – vil fortsatt – for nå for andre og siste gang å henvise til Kant – være en av årbokens "regulerende ideer".